

“Trotsch als een gelardeerde kip”

Over Amsterdamse dienstboden en dames tussen 1840 en 1860

Hieke van der Voort
Begeleider: drs. S.H.M. Dieteren
Onderzoeksseminar III, *Angel in the House*
Universiteit Utrecht
25 juni 2012

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Werkgevers en dienstboden tussen 1840-1860	7
De ideale werkrelatie	10
<i>De ideale werkgever</i>	12
De praktijk	16
<i>Emma Boissevain: “Het is u pligt te zijn...”</i>	16
<i>Pietje Willemse: “Dienen is ook maar dienen”</i>	19
Dienstboden, de ergste plaag des levens	23
Advies en verwachting	25
Het dienstbodenconflict	28
Conclusie	30
Literatuurlijst	32

Inleiding

Tot vijftig jaar geleden waren dienstmeisjes een vast onderdeel van het Nederlandse straatbeeld. Op straten in steden waren dienstmeisjes te zien die matten klopten, boodschappen deden of stonden te kletsen met de bakkersjongen op de hoek. Het in dienst hebben van een ongetrouwd meisje als hulp in de huishouding is een eeuwenoud gebruik, dat halverwege de twintigste eeuw langzaam verdween. Hoewel in bijna de helft van alle werkende Nederlandse vrouwen in huishoudelijke dienst was¹, is er echter nog niet heel veel onderzoek gedaan naar het werk en leven van dienstmeisjes in die tijd.

In 2002 publiceerde Hilde Bras *Zeeuwse meiden*, over de levensloop en sociale achtergrond van dienstmeisjes. Dat werk onderzoekt de periode vanaf 1850 tot de tweede helft van de twintigste eeuw, toen het beroep van dienstmeisje langzaam verdween. Hilde Bras' werk is één van de weinige recente werken over dienstmeisjes in Nederland. In 1985 schreven Barbara Henkes en Hanneke Oosterhoff nog *Kaatje, ben je boven?*, een werk over dienstboden in de twintigste eeuw, voornamelijk gebaseerd op orale bronnen: de verhalen van voormalige dienstmeisjes. Op dat werk volgde van Henkes' hand nog *Heimat in Holland*, over de Duitse dienstmeisjes in Nederland. Voor de negentiende eeuw is er maar één groot werk verschenen: *Luiden van een andere beweging* (1996) van de Amsterdamse historica Jannie Poelstra. Dit onderzoek richt zich enerzijds op de juridische en sociale positie van dienstmeisjes, en anderzijds op de relatie tussen dienstmeisjes en hun werkgevers. Daarmee sluit Poelstra's onderzoek aan bij internationale publicaties als *Life below stairs. Domestic servants in England from Victorian times* (Frank Huggetts, 1977) en *Domestic Enemies. Servants and their masters in Old Regime France* (Cissy Fairchilds, 1984).

Poelstra's boek is een historisch grondwerk, het eerste uitgebreide onderzoek naar dienstmeisjes in de negentiende eeuw. Op basis van belastingsgegevens, wetten, krantenberichten, en andere publieke bronnen geeft Poelstra een historisch overzicht van de ontwikkeling van het dienstbodenberoep. Daaruit blijkt dat er allengs meer conflicten kwamen tussen dienstboden en werkgevers, of eigenlijk: werkgeefsters, want het was in de praktijk de vrouw met wie het dienstmeisje het meeste te maken had. Het werd voor werkgevers in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds lastiger om een (goed)

¹ Voor Amsterdam was dit bijvoorbeeld 56 procent. Zie Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging: huishoudelijke arbeid in Nederland (1840-1920)* (Amsterdam 1996), p. 71

dienstmeisje te vinden, terwijl anderzijds de dienstbodes steeds meer klaagden over hun ondergeschikte positie in het huishouden.

Hoewel de relatie tussen werkgeefster en dienstbode volgens Poelstra al vanaf de achttiende eeuw verslechterde, leidde deze verslechtering volgens haar pas aan het einde van de negentiende eeuw tot wat de ‘dienstbodenquaestie’ wordt genoemd. Werkgeefsters verweten hun dienstmeisjes dat zij te veeleisend werden en dat ze boven hun stand wilden leven. In een socialistisch damesblad uit 1897 wordt gesproken over dames die het niet konden ‘verkroppen dat Kaatje zich Cato laat noemen en op vrije avonden wordt afgehaald door haar vrijer tot een wandeling met de fiets’.² Cato was een damesnaam en fietsen een activiteit voor de burgerklasse. Dat de dienstmeisjes dit ook wilden, was voor de burgerdames een teken dat zij veel te brutaal werden. Aan de andere kant eisten de dienstmeisjes inderdaad meer: betere arbeidsvoorwaarden, meer vrije tijd en duidelijke regels over hun werktijden en loon. Ze richtten een vakbond op en begonnen een eigen tijdschrift.³

Lang vóór het einde van de negentiende eeuw waren er echter ook al piekmomenten in de relatie tussen de twee. Eén van die piekmomenten was de periode tussen 1840 en 1860. In die tijd verschenen er verschillende almanakken en adviesboeken over de omgang tussen dienstbode en werkgever, werd er een satire gepubliceerd op dienstboden, en loofde de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen een prijsvraag uit waarin auteurs gevraagd werden een oplossing voor het probleem in te sturen. Dit is de periode waarop ik mij in dit onderzoek zal richten, omdat Poelstra tot nu toe de enige is die iets over deze tijd geschreven heeft.

In *Luiden van een andere beweging* stelt zij dat de steeds moeizamer wordende relatie tussen dienstboden en werkgevers te maken had met de veranderde positie van de vrouw in de burgerlijke samenleving. Die veranderde positie bestond er voornamelijk uit dat burgervrouwen geen duidelijke rol hadden in de maatschappij, en zij dit zelf steeds meer als een probleem begonnen te ervaren. Dienstboden daarentegen leefden en werkten in de privésfeer, maar op huishoudelijk werk werd neergekeken: status werd afgelezen aan betaalde arbeid. Huishoudelijk werk was geen betaalde arbeid en werd dus als minderwaardig gezien.⁴ ‘De dagelijkse omgang met dienstboden confronteerde de huisvrouw met haar eigen onbestemde positie’⁵, stelt Poelstra, waardoor de huisvrouwen zich vijandig gingen opstellen tegenover hun personeel, dat een nog lagere sociale status had dan zij zelf.

² ‘Nellie’, ‘De dienstbodenkwestie’, in: *De Vrouw* (1897 5, vol 8), 61-66, p. 63

³ Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging: huishoudelijke arbeid in Nederland (1840-1920)* (Amsterdam 1996), p. 141

⁴ Poelstra, *Luiden van een andere beweging* p. 283

⁵ *Ibidem*, p. 291

Dat er neergekeken wordt op huishoudelijk werk, en vrouwen daarover gefrustreerd waren, is een aanname die Poelstra niet duidelijk onderbouwt. Omdat ze de onbestemde positie van de vrouw aanneemt, richt ze zich in de rest van het boek niet meer op de burgervrouw, maar vooral op dienstbodes en hoe zij gezien werden door die burgervrouwen. Daarbij gaat ze voorbij aan verschillen en veranderingen in de burgerlijke klasse. Hoewel Poelstra's onderzoek zeer uitgebreid is en haar bronnenmateriaal divers (variërend van overheidsrapporten tot satirische boeken en tijdschriften), valt één ding op: zij kijkt in haar hele boek niet naar ongepubliceerd archiefmateriaal. Dat terwijl het onderwerp dat zij onderzoekt bij uitstek betrekking heeft op de (niet officieel gedocumenteerde) privésfeer. Met gepubliceerde bronnen kun je onderzoeken wat het ideaalbeeld is van een relatie, of hoe er op bepaalde gebeurtenissen werd gereageerd in de media. Om te weten of de ideaalbeelden uit publicaties ook daadwerkelijk nageleefd worden, is het echter noodzakelijk om de familie- en privéarchieven in te duiken, op zoek naar egodocumenten. Gezien het feit dat Poelstra de eerste is die grootschalig onderzoek heeft gedaan naar dienstboden in de negentiende eeuw, is het niet raar dat zij geen egodocumenten in haar onderzoek heeft betrokken, maar voor een volledige schets van dit historische tijdsbeeld moet er ook aandacht besteed worden aan dit soort bronnen. Deze scriptie doet een bescheiden poging deze leemte op te vullen.

Luiden van een andere beweging vormt een goede basis voor het doen van verder onderzoek naar dienstboden. In de achttien jaar die verstreek sinds *Luiden van een andere beweging* verscheen is er echter helemaal geen onderzoek meer gedaan naar dienstboden in Amsterdam. Door te grasduinen in het bronnenmateriaal dat Poelstra aandraagt voor de jaren '40 tot '60, een aantal brieven van een dienstbode in Amsterdam (al eerder gebruikt in Bras' onderzoek) en het Amsterdamse archief, hoop ik een aanzet te geven tot nieuw onderzoek naar dienstbodes in de negentiende eeuw. Ik zal kijken naar twee adviesboeken met betrekking tot de omgang tussen dienstboden en werkgevers: Elise Schiotlings *De behandeling van dienstbaren* en Barbara van Meerten-Schilpenoorts *Almanak voor dienstboden*. Het ideaalbeeld dat in deze boeken wordt geschetst, zal ik daarna toetsen aan de hand van enkele praktijkvoorbeelden. Tot slot bespreek ik het satirische boek *Dienstboden de ergste plaag des levens* dat in 1858 verscheen. Waar Poelstra de onvrede over dienstboden hoofdzakelijk verklaart met een algemene uitspraak over de 'onbestemde positie van de vrouw', geloof ik dat deze verklaring getoetst dient te worden aan bronnen die deze positie van dichtbij schetsen. Door opnieuw te kijken naar Poelstra's bronnen, aangevuld met archiefmateriaal, hoop ik tot een nieuwe conclusie te komen over de relatie tussen dienstboden en werkgevers tussen 1840 en 1860.

Werkgevers en dienstboden tussen 1840-1860

Waarom is te merken dat de relatie tussen dienstboden en werkgevers veranderde in de tijd tussen 1840 en 1860? Mentaliteiten zijn moeilijk te onderzoeken, maar er zijn wel signalen dat tussen 1840 en 1860 de relatie tussen de twee moeizamer werd. In 1839 werd de eerste *Almanak voor Dienstboden* uitgegeven. Dit was een soort leidraad voor dienstboden en de rol die zij moesten aannemen in hun baan. In 1858 werd *Dienstboden de ergste plaag des levens* gepubliceerd, een satirische roman. Het boek was onder pseudoniem geschreven en gaf op een wat absurdistische manier de Nederlandse burgercultuur rond die tijd weer, met accent op vrouwen en het huishouden. Een derde belangrijke aanwijzing dat er in de burgermaatschappij onvrede was over de relatie tussen dienstboden en werknemers, is een prijsvraag van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

In 1862 schreef 't Nut een oproep waarin werd gevraagd naar een oplossing voor de omgang met dienstboden. 'Velen zijn gewoon, met het oog op vroegere dagen, een ongunstig oordeel te vellen over de dienstboden, bedienden of dienstbaren van den tegenwoordigen tijd', staat er in het voorwoord bij de prijsvraag.⁶ Elise Schiotling, beter bekend als Elise van Calcar, won de prijs met een boekje getiteld *De behandeling van dienstbaren*. Dat er in iets meer dan tien jaar tijd drie grote publicaties waren met dienstboden als thema, doet vermoeden dat de relatie tussen dienstboden en werkgevers ook in die tijd al een onderwerp was dat leefde onder burgers. Maar voor ik over ga tot de bespreking van deze drie werken, geef ik eerst een kort overzicht van de situatie rond die tijd.

In het voorwoord bij Elise Schiotlings *Behandeling van dienstbaren* schrijft De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen al dat 'de klasse van personen, die men onder de benaming van dienstbaren begrijpt, zoo talrijk [is]; hare verspreiding door geheel de burgermaatschappij zóó groot, en haar invloed op het huisselijk leven zoo belangrijk, dat de klagt wèl verdient nader onderzocht te worden.'⁷ Volgens Jannie Poelstra werd personeel aan het einde van de achttiende eeuw een belangrijk distinctiemiddel voor rijkdom, en begonnen gezinnen dienstboden te houden omdat personeel de status van een gezin kon verhogen. Bovendien werd status steeds belangrijker, zodat meer huishoudingen zich een welvarende levensstijl (met bijbehorend aantal dienstboden) wilden aanmeten.⁸

⁶ Elise Schiotling, *Nieuwe Werken der Maatschappij: Tot Nut Van 't Algemeen. De behandeling van dienstbaren* (Leiden 1862), p. III voorwoord

⁷ Schiotling, *De behandeling van dienstbaren*, p. III en IV voorwoord

⁸ Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, p. 42

Uit de cijfers, geordend en verzameld door Poelstra, blijkt dat het aantal huishoudens met personeel sterk toenam tussen 1846 en 1866. In die periode nam het aantal dienstbodes met 42,7% toe, terwijl de bevolking maar met 18,5% steeg. In absolute aantallen betekent dat een stijging van 40.000 huishoudens met personeel in 1846-1847, naar 57.000 huishoudens met personeel in 1866-1867. Ook het aantal huishoudens met twee dienstbodes of meer steeg met 35% in die tijd; het aantal huishoudens met drie dienstbodes of meer steeg met 22%.⁹ Dat betekent dat dienstbodes in bijna alle lagen van de bevolking werkten. Rond 1850 hield ongeveer 38% van de ‘tussengroep’, de klasse tussen de volksklasse en de lage burgerij, dienstbodes. In de gegoede burgerij hield in 1849 90% van de huishoudens minstens één dienstbode.¹⁰

Huishoudelijk personeel was in de negentiende eeuwse maatschappij een onderscheidende factor. Het wel of niet kunnen houden van dienstponeel markeerde het verschil tussen een arm en rijk gezin, oftewel tussen de burgerlijke of volkse klasse, zou je zelfs kunnen stellen. “De dienstboden zijn een der beste middelen om den rijkdom van eenig persoon te kennen”, staat er in de Handelingen van de Tweede Kamer in 1820-21¹¹; elk gezin dat rijk genoeg was om zich dienstboden te kunnen veroorloven, was ook rijk genoeg om belasting af te staan. Huishoudelijk personeel vormde naast de huurwaarde, deuren en vensters, haardsteden en meubilair dan ook één van de belangrijkste criteria voor het bepalen van de hoogte van belasting van een huishouden.¹²

Omdat er zo veel vraag was naar dienstboden, was gaan dienen een reële optie voor meisjes uit armere klassen. Zij konden grofweg kiezen uit arbeid in een fabriek en gaan dienen bij een rijkere familie. Dat laatste had meer aanzien, maar was veel minder vrij dan fabrieksarbeid. Je moest bij de familie inwonen en beschikte niet meer over je eigen vrijheid. Dienen bood echter wel de kans om de kunst af te kijken en goede manieren aan te leren. In haar boek *Zeeuwse meiden* schrijft historica Hilde Bras over de beweegredenen van volksmeisjes om te gaan dienen. Uit dit onderzoek blijkt dat dienen voor veel meisjes aan het einde van de 19de eeuw een overgangperiode vormde tussen de kindertijd en het huwelijk.

Dienstbodes in Zeeland dienden tussen 1850 en 1950 gemiddeld vijf jaar, waarna zij gingen trouwen. Daarbij werd het dienen zelf ook gezien als een voorbereiding op het huwelijkse leven: meisjes uit de lage burgerij dienden bij de hogere burgerij, terwijl meisjes

⁹ Ibidem, p. 45

¹⁰ Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, p. 49

¹¹ Handelingen Tweede Kamer 1820-21, 775: Verslagen van de Afdelingen. Noot in Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, p. 41.

¹² Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, p. 43

uit boerenfamilies vaak ook bij boeren in dienst gingen.¹³ Dienen was een manier om een goede opvoeding te krijgen voor het latere leven, omdat de diensten vaak gedaan werden in gezinnen uit hogere klassen en meisjes zo de kunst konden afkijken. Dienstmeisjes woonden over het algemeen bij hun werkgevers in, waardoor het beroep bij uitstek geschikt was voor ongehuwde vrouwen.

Van oudsher was de maatschappij verdeeld in twee klassen, zou je kunnen zeggen: zij die dienen, en zij die bediend werden. De scheidslijn tussen die twee werd halverwege de negentiende eeuw echter minder groot, omdat relatief meer huishoudens dienstboden konden houden. Veel families konden opklimmen en begonnen tot de burgerlijke klasse te behoren, waardoor het voor kon komen dat een vrouw die vroeger gediend had, nu zelf dienstboden hield. Maar de stijging van het aantal dienstboden was vooral zichtbaar in de lagere burgerij, die niet in grote huizen woonde. In de jaren 1850 had 93% van alle personeel-houdende huishoudens één of twee dienstboden, wat (ervan uitgaande dat ongeveer 10% van de huishoudens personeel hield), betekent dat slechts 0,007% van de gehele bevolking een grote huishouding met meer dan twee dienstbodes hield.¹⁴ Dat is overigens een landelijk cijfer: in de grote steden was het aantal rijke families groter.

Dat betekende dat dienstboden en werkgevers dichter op elkaar leefden, zowel letterlijk als figuurlijk: in een kleiner huis is het moeilijker om het privéleven af te scheiden van de dienstboden dan op een groot landgoed. In een huishouden waar men zich maar net de luxe van een dienstbode kon permitteren, was de afstand tussen dienstbode en werkgever daarom veel minder groot.¹⁵ Het lijkt er op dat die demografische veranderingen er toe leidden dat de relatie tussen dienstboden en werkgevers opnieuw gedefinieerd moest worden, want in de tijd tussen 1840 en 1860 verschenen er twee adviesboeken die gerelateerd waren aan dienstboden en werkgevers. In het volgende hoofdstuk bespreek ik deze boeken om te zien wat de auteurs beschouwden als de ideale relatie tussen dienstbode en werkgever.

13 Hilde Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002) 145

14 Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, p. 49, de 10% norm komt uit hetzelfde boek p. 43

15 Zie o.a. Barbara Henkes, Hanneke Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1985), hoofdstuk 6

De ideale werkrelatie

“Neen, zoo lang als de dienstboden zich niet hechten aan de heeren of vrouwen, en dezelve huis als hun huis beschouwen; zoo lang de heeren en vrouwen de dienstboden niet als een deel van hun huisgezin aanzien, - als eene soort van kinderen: zoo lang kan er geen onderlinge liefde heersen.”¹⁶

In 1839 schreef Anna Barbara van Meerten-Schilperoort bovenstaande zin in haar *Almanak voor dienstboden*. De *Almanak* was een gids voor dienstboden, om te leren hoe zij zich moesten opstellen jegens hun werkgevers. Er stonden kleine verhalen in, vermanende gedichtjes en herkenbare situaties voor dienstboden. De schrijfster, Anna van Meerten-Schilperoort, was de weduwe van een predikant in Zuid-Holland. Ze hield zich in haar leven vooral bezig met onderwijs en goede werken.¹⁷ Een reden of aanleiding voor het schrijven van haar almanak geeft ze niet, alleen dat er voor bijna elke bevolkingsgroep wel almanakken waren, behalve voor dienstboden. Mogelijk is dit een teken dat de dienstboden eind jaren 1830 een steeds serieuzere beroepsgroep werden.

Van Meerten stelde zich de relatie tussen dienstboden en werkgevers voor als de relatie tussen kinderen en hun ouders: als een afhankelijkheidsrelatie. Door hun armoedige afkomst en gebrekkige ontwikkeling waren dienstboden aan de zorg van burgers toevertrouwd. In ruil voor hun dienstbaarheid kregen ze onderdak, eten, en een morele opvoeding. In de *Almanak* schreef Van Meerten dienstboden voor hoe zij zich moesten gedragen in die rol als kinderen. “Waarom toch zoudt ge uw lot beklagen, Gij dienstbren! Die uw pligt betracht? Een goed gedrag kan God behagen, daar Jezus u bemint en acht.”¹⁸, begon zij het werk. Dienstboden moest hun lot niet beklagen, maar God dankbaar zijn dat zij een sterk lichaam om te werken hadden gekregen, als hulp aan de rijkere klassen. Bovendien moesten zij de burgers dankbaar zijn dat die hen onderdak en werk verschaften.

Voor de burgers gold ook dat zij dankbaar moesten zijn voor hun dienstboden. Van Meerten wijst op het belang van de dienende klasse voor ‘de welvaart, de rust en het

¹⁶ Anna van Meerten-Schilperoort, *Almanak voor dienstboden voor het schrikkeljaar 1840* (Schoonhoven 1839), p. 3

¹⁷ A.J. van der Aa, Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 12. Eerste stuk. J.J. van Brederode, Haarlem 1869

¹⁸ Van Meerten-Schilperoort, *Almanak voor dienstboden*, p. 6

genoegen voor huisgezinnen'.¹⁹ Want, zo schrijft ze, 'Al zijn de leden van het huisgezin nog zoo welgezind, al heerscht er nog zoo veel welvaart, ik durf beweren, dat er zonder goede, getrouwe, hartelijke dienstboden geen waar geluk in een huisgezin wonen kan.'²⁰ Wat maakte een dienstbode goed en getrouw? Bescheidenheid, integriteit, vroomheid en vlijtigheid, volgens Van Meerten. De dienstbodes moesten het vertrouwen van hun werkgevers winnen en in ruil daarvoor kregen zij soms dan extraatjes en goede kost.

In het verhaaltje 'Gesprek tussen Naatje en eenige hare dienstmeisje' wordt duidelijk dat een dienstmeisje een goede band kon krijgen met haar werkgeefster, als zij maar hard werkte en dankbaar was voor wat ze kreeg. Dienstbode Pietje werd door haar werkgevers bijna als gezinslid opgenomen, omdat zij zo trouw en integer was. Naatje, een dienstbodenbestedster, nodigde op vrije zondagmiddagen dienstmeisjes bij haar thuis uit. In ruil voor die gastvrijheid namen de bodes regelmatig een kleinigheidje mee: wat suiker, thee of iets anders dat overschoot bij de werkgever. Dienstbode Pietje weigerde dit te doen, omdat zij het vertrouwen van haar werkgeefster niet wilde beschamen. "Het zou altijd slecht zijn [om te stelen], maar nog meer als men zoo veel vertrouwen geniet.", zei ze tegen de andere dienstbodes.²¹ De andere dienstbodes vonden Pietje te braaf en stijf, maar gaven toe dat ze wel betrouwbaar was: "...Ze is mij veel te stijf en te dominés-achtig; maar mijn' laatsten cent zou ik haar toevertrouwen."²² En zo bleek dat Pietje, in tegenstelling tot de andere dienstbodes, meer vrijheid en achting genoot bij haar werkgevers. Zij werd zelfs behandeld 'als of zij kind van het huis is.'²³

Aan het verhaal van dienstbode Pietje en de andere verhalen in de almanak konden dienstbodes zich spiegelen. Zij hoorden tot de groep van betrouwbare, integere, bescheiden en godsdienstige dienstbodes als Pietje, of tot de groep van de slechte dienstbodes. Die slechte dienstbodes waren niet betrouwbaar, stalen voedsel en kleinigheden van hun werkgever om door te geven aan familie of hun vrijers. Ze ontdoken hun kerkbezoek en als het even kon werkten ze zo min mogelijk. Dit was, volgens de almanak, de meest voorkomende soort dienstboden. De almanak was bedoeld als een algemene gids voor dienstmeisjes, met als doel hen moreel op te voeden en hen te wijzen op de rechten, maar vooral ook plichten, die het dienstbodenbestaan met zich meebracht. Het boekjes was dan ook goedkoop (vijftig cent) en er werd voor geadverteerd in kranten over heel Nederland, van Groningen tot Middelburg.

¹⁹ Ibidem, p. 2

²⁰ Ibidem, p. 3

²¹ Ibidem, p. 38

²² Ibidem, p. 44

²³ ibidem, p. 44

Schijnbaar was het de bedoeling dat werkgevers, die de kranten lazen, het boekje voor hun dienstbodes zouden aanschaffen.

De ideale werkgever

Toch was het opvoeden van alleen de dienstboden blijkbaar niet genoeg om voor harmonie in het huishouden te zorgen. Twintig jaar later moesten ook de werkgevers aan een opvoeding worden onderworpen. In 1861 schreef de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zoals gezegd een prijsvraag uit waarin geïnteresseerden werden opgeroepen om een verhandeling te schrijven over de behandeling van dienstboden. Prijsvragen waren voor 't Nut een beproefde methode om bepaalde onderwerpen onder de aandacht te krijgen. Alle leden kregen namelijk een gratis exemplaar van winnende prijsverhandelingen opgestuurd, en er werd van hen verwacht dat zij het stuk na lezing doorgaven aan de lagere klassen, bijvoorbeeld hun personeel. Zo voedde 't Nut verschillende lagen van de bevolking op met één verhandeling.²⁴

Op deze prijsvraag over dienstboden kwamen vier reactie en een stuk van Elise Schiotling werd gekozen tot winnaar. In *Luiden van een andere beweging* bespreekt Jannie Poelstra het stuk uitgebreid. Zij wijst erop dat het boek positief onthaald werd en dat er in veel kranten melding van werd gemaakt.²⁵ Elise Schiotling, beter bekend als Elise van Calcar, was gouvernante en het onechte kind van Anna Fleischacker. Ze was actief in de Réveilbeweging. Ze behoorde niet tot de oude elite van Nederland, maar was afkomstig uit een ondernemersfamilie. In haar *Behandeling der Dienstbaren* begon ze met de erkenning dat dienstboden voor problemen zorgden. "Zou er ééne klagt meer algemeen zijn, dan die over de dienstboden? - Roer het onderwerp aan, in welken kring het zij, gij roert eene snaar, die overal weêrklank vindt."²⁶

Volgens Schiotling werden dienstboden over het algemeen afgeschilderd als lui, onbekwaam, onbeschoft en onbeschaafd. Zij zocht de oorzaak daarvan echter niet alleen bij de dienstbode zelf, maar vooral ook bij de werkgevers. Waar dienstboden zich alleen makkend en stil kunnen ergeren aan hun machthebbers, hadden werkgevers wel de ruimte om luidkeels te klagen over hun werknemers. Als de twee zich wilden verzoenen, 'dan behooren

²⁴ Bernard Kruithof, 'De deugdzaam natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860.' In: Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding; bronnen; onderzoek.* (Nijmegen 1983) (tweede, herziene druk), 371-385, p. 373

²⁵ Poelstra, *Luiden van een andere beweging*, p. 75

²⁶ Elise Schiotling, *Nieuwe Werken der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen. De behandeling van dienstbaren* (Leiden 1852), p. 1

de Heeren en Vrouwen voor te gaan.²⁷ In haar boek gaf Schiotling dan ook het goede voorbeeld, met richtlijnen voor het behandelen van dienstbaren.

Wat hield zo'n voorbeeldige behandeling in? Duidelijkheid, structuur en vriendelijkheid, schreef Schiotling voor, maar vooral wederzijds begrip. Veel mensen waren niet geschikt voor het houden van dienstboden, zei ze, 'omdat zij niet bedenken, dat de bedienden mensen van gelijke bewegingen zijn als zij, die niet in hunne menselijke regten gekrenkt willen zijn.'²⁸ Werkgevers eisten te veel van hun dienstboden, waardoor ze geen rekening hielden met de menselijkheid (dat wil zeggen: zwaktes) van hun personeel. Of ze gaven zelf niet het goede voorbeeld, waardoor van dienstboden onmogelijk verwacht kon worden dat zij het goed deden. Ze probeerden hun gebrek aan gezag op te lossen met toorn, wat alleen maar meer ellende veroorzaakte. "Wat eischt gij belangstelling en trouw, waar gij zelf de hardheid en koelheid zijt en nooit een vriendelijke woord ten beste hebt?", sprak Schiotling haar lezers streng toe.²⁹ Idealiter gaf de werkgever zelf het goede voorbeeld aan de dienstboden.

Praktisch betekende het dat de werkgever geen 'streng gelaat en stug gemoed' hoefde te vertonen om haar ondergeschikten op de plaats te houden, maar dat ze alleen 'natuurlijk, eenvoudig, waar' moest zijn, en bevelen 'bescheiden, maar niet onzeker' moest geven.³⁰ Een compliment of blik van goedkeuring op zijn tijd was aan te raden, maar veel 'omhaal van woorden en onnoodig gepraat' waren nergens voor nodig.³¹ Desalniettemin moest de werkgever zich wel realiseren dat zij het dienstbodenbestaan kon verlichten of verzwaren.

"Hoe schaarsch is toch de vreugd in het dagelijksch leven der eeste dienstbaren – vergun hun ten minste die van uwe goedkeuring, als zij hun best gedaan hebben. Het volmaakte kunnen wij niet eischen van een mensch. Ieder heeft zijne bijzondere gaven, deugden en ondeugden: waarden wij het goed en moedigen wij het aan, terwijl wij de gebreken pogen te verbeteren of – te verdragen.³² Oftewel, dienstboden moesten zo veel mogelijk behandeld worden als mensen, niet als slaven. Dienstboden mochten dan wel veel verkeerd doen, het was aan de werkgevers om de eer aan zichzelf te houden.

De eer aan zichzelf houden kon door in bevelen en instructies duidelijk en gelijkmatig te zijn, zodat de dienstbode wist wat ze kon verwachten. Als de werkgever nooit 'meer oplegt dan betamelijk is' zouden de dienstboden vanzelf harder gaan werken en de werkgevers 'te

²⁷ Schiotling, *De behandeling van dienstbaren*, p. 3

²⁸ Ibidem, p. 15

²⁹ Ibidem, p. 18

³⁰ Ibidem, p. 27

³¹ Ibidem, p. 27

³² Ibidem, p. 27

gewilliger en te naauwkeurige dienen.³³ Als de werkgever de dienstbode dan ook ruim en op tijd betaalde, in plaats van te beknibbelen op het loon, kreeg ze er vanzelf gewillige dienstboden voor terug.

Dat deze manier van omgang met dienstboden werkte, toonde Schiotling aan met een verhaal over een gezin met een trouwe dienstmaagd. In dat verhaal werd de vrouw des huizes ziek en raakte het gezin financieel aan de grond. De man des huizes zag zich gedwongen de trouwe dienstmaagd te laten gaan, maar het dienstmeisje weigerde te vertrekken. 'Heb ik het goede bij u genoten, dan zal ik u in den dag des kwaads niet verlaten', zei ze en met die woorden bleef ze trouw aan de familie die haar altijd goed behandeld had.³⁴ Zo bleek hoe belangrijk het voor het geluk van werkgevers is om hun dienstboden met respect en waardering te behandelen.

Wat opvalt in *Behandeling van dienstbaren*, is dat Elise Schiotling een deel van het boek wijdt aan praktische problemen in kleine huishoudingen. Voor de verhoudingen onderling was het voor beide partijen het beste als er zo veel mogelijk gescheiden geleefd werd, maar Schiotling erkende dat dit lastig was in een klein huis. Als er maar één dienstbode in het gezin was bijvoorbeeld, was de verleiding groot om de dienstbode bij de rest van het gezin in de woonkamer te laten zitten: 'zij hoort nog eens een verstandig woord spreken of iets goeds lezen'.³⁵ Hoewel dit volgens Schiotling 'soms goed' ging, 'leidt het doorgaans tot uit het huis praten, van wat ze soms half begrepen hebben, en vooral tot eene gelijkstelling die aan alle onderdanigheid een einde maakt.'³⁶ Het was daarom van belang voor gezinnen dat zij geen ruzie maakten in het bijzijn van de dienstbode, geen vertrouwelijke zaken bespraken en vooral ook niet te familiair werden met hun personeel. Dat zou maar voor problemen zorgen. Het zelfde gold voor de omgang met de kinderen. 'Over 't algemeen ware het te wenschen, dat men de kinderen met de dienstbode zo min mogelijk in aanraking liet komen'.³⁷

Schiotling merkte op dat iedereen zijn opvoeding terug geeft in zijn invloed op anderen. Met hun gebrekkige manieren en lage beschavingsniveau zouden dienstboden de kinderen van de betere standen slecht beïnvloeden. De kinderen zouden bovendien verwend kunnen worden door hun dienstboden, of tegen hun ouders worden opgezet. 'Waar het enigszins doenlijk is, zouden wij altijd raden, de dienstboden zooveel mogelijk op hun eigen grondgebied te laten, en nimmer dien naauweren omgang aan te vangen, dan na u wel

³³ Ibidem, p. 28

³⁴ Ibidem, p. 35

³⁵ Ibidem, p. 56

³⁶ Ibidem, p. 57

³⁷ Ibidem, p. 41

verzekerd te hebben, dat uwe dienstbode er niet door tot vrijpostigheid zal overslaan.³⁸

Schiotling herinnert de werkgever er continu aan dat de burgerstand plichten met zich mee brengt. *Noblesse oblige*, lijkt de tendens te zijn. De werkgever moet altijd voor ogen houden welke rol zij te spelen heeft, en moet zich herinneren dat de dienstbode afhankelijk is van de grillen van haar werkgever. Wisselvallig gedrag van de werkgever lokt dan ook wangedrag van de dienstbode uit, terwijl het in acht nemen van Schiotling's regels juist zou kunnen zorgen voor harmonie in huis. "Werp eerst den balk uit uw oog - en dan zult gij bezien om den splinter uit uws broeders oog uit te doen", is het motto van haar verhandeling.

Dat Schiotling juist dit Bijbelvers koos als motto, suggereert dat de burgerklasse soms herinnering nodig had aan zijn rol. Blijkbaar was het voor deze klasse makkelijker om de schuld van het dienstbodenprobleem bij de opvoeding van dienstboden te zoeken, dan om de hand in eigen boezem te steken. Of misschien ligt de oorzaak wat genuanceerder, en wisten sommige burgers simpelweg niet wat er kwam kijken bij het houden van personeel, omdat zij te weinig ervaring hadden met geld en welvaart. In het volgende hoofdstuk onderzoek ik beide opties, door een steekproef te doen naar een aantal gezinnen in de jaren 1840 tot 1860: de familie Eduard en Emma Boissevain, en de gezinnen waar dienstbode Pietje Willemse diende in Amsterdam.

³⁸ Ibidem, p. 57

De praktijk

Als de moeizame relatie tussen dienstboden vooral een kwestie van gebrek aan ervaring was, dan zou het probleem met dienstboden vooral moeten spelen in de nieuwe, opgeklommen burgerlijke klasse. En als het een kwestie van opvoeding was, dan zou de oude, gezeten burgerij, Schiotlings regels als van nature moeten opvolgen – en dus geen probleem moeten hebben met het personeel. Om die twee redeneringen te kunnen staven, zou je een kijkje in de keuken moeten kunnen nemen van beide soorten families. Dat is niet mogelijk, want privébronnenmateriaal uit die tijd is maar zeer beperkt beschikbaar, zeker wat dienstboden en andere praktische zaken aangaat. Wat wel bewaard gebleven is, is een serie brieven van een Zeeuwse dienstbode in Amsterdam, en een collectie briefjes die de Amsterdamse patriciaatsvrouw Emma Boissevain schreef aan haar dienstboden.

Emma Boissevain: “Het is u pligt te zijn...”

De familie Boissevain is een Hugentengeslacht uit Amsterdam, en was in de negentiende eeuw één van de meest aanzienlijke families. De Boissevains vervulden veel bestuurs- en publieke functies, maar waren rijk geworden met de handel.³⁹ In de 19de eeuw leefden er veel telgen uit het geslacht in de Amsterdamse grachtengordel, onder wie Eduard Boissevain, handelaar van beroep. Hij was in 1840 getrouwd met Emma Burridge Nichols.⁴⁰ Ze woonden op Keizersgracht 329, samen met minstens vier dienstboden en later een gouvernante.⁴¹ In het familiearchief zijn maar liefst 46 briefjes bewaard gebleven van Emma aan haar dienstbode. Uit deze briefjes valt enigszins op te maken hoe Emma Nichols zich opstelde ten opzichte van haar dienstbodes.

De meeste briefjes zijn praktische aanwijzingen met welke taken de dienstbode moet verrichten en de dagindeling. De instructies zijn zakelijk en weinig persoonlijk. In geen van de 46 briefjes wordt de dienstbode bij naam genoemd. Wel geeft Emma in haar briefjes regelmatig aanwijzingen van hoe de dienstbode zich behoort te gedragen jegens haar werkgever. Aan de keukenmeid schreef zij bijvoorbeeld het volgende briefje:

³⁹ Kees de Bruin, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elite in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980), p. 30

⁴⁰ Zie stamboom Boissevains op <http://www.genealogieonline.nl/en/stamboom-boissevain/1266.php>

⁴¹ Adresgegevens Keizersgracht 329 in het bevolkingsregister van Amsterdam geven aan dat samen met de Boissevains ook de volgende vrouwen op het adres woonden: vanaf 1834 gouvernante Hannah Leeson, vanaf 1850 de dienstbodes Cornelia Elisabeth Esser, Margaretha Cornelia Beuneman, Maria Schreuder, Lisette Brockmeijer; later ook dienstbodes Henrietta Beuneman (mogelijk zusje van Margaretha), Agatha Wilhelmina Brandenburg en Zwaantje Griemink. Later volgde Annette Louise Massou Hannah Leeson op als gouvernante.

Regels voor de keukenmeid

Verigt al je werk op behoorlijke tijd; het ieder voorwerp op zijn behoorlijke plaats. Houd elk voorwerp voor het geen daartoe bestemd is. Gebruik elk ding of voorwerp na behoorlijke wijs.

Het is u Pligt te zijn

Vroeg op

Vlijtig in je werk

Voorzigtig met het geen je is toevertrouwd, zoodat het niet wordt vernield

Gehoorzaam aan u bevelhebbers

Helder, en netjes in u kleeding zonder versiersel in goud

Onderdanig, wel behagelijk, niet tegensprekende, goede trouw bewijzende.

Tegen u mede dienstboden wees wel gezind. Draagt elkanders lasten.

Wees vriendelijk jegens allen. Alle dingen dan die gij wilt dat u de menschen zouden doen, doet gij ook hen alzoo.

Het is nodig, dat gij order bezit, prompt op tijd bent in je dienen, zindelijk, zuinig, vroeg op en eene goed tijdsverdeeling⁴²

De dienstbode, met 'je' aangesproken, hoorde zich altijd bewust te zijn van haar stand en in harmonie samen te leven met haar collega's. Ze hoorden trouw te zijn aan elkaar en samen te zorgen dat hun werkgever zo goed mogelijk bediend werden. De toon van het briefje is wat belerend, maar vooral streng en onpersoonlijk, zoals Elise Schiotling voorschrijft in dezelfde tijd. In een ander briefje beschreef Emma haar regels of wensen voor het gedrag van de kindermeid.

Er is geen datering van de briefjes, maar ze werden geschreven tussen 1840 en 1865. "Wat ik beveel moet juist zoo worden gedaan met onderdanigheid en gewillig, zonder tegenspreken of vragen, vooral niets te doen als of het uit gunst was maar als eene dienstbare moet doen voor haar mevrouw"⁴³, schreef ze in haar instructies aan (vermoedelijk) de kindermeid. De meid moest onderdanig zijn en fungeren als een bescheiden, stille assistent van mevrouw de werkgever. Ze was de ogen en handen van haar werkgever, maar werd

⁴² Stadsarchief Amsterdam, familie-archief Boissevain (archief 394), collectie 234: Instructies voor dienstboden en werkmeiden, archiefstuk A00625000037

⁴³ Stadsarchief Amsterdam, familie-archief Boissevain (archief 394), collectie 234: Instructies voor dienstboden en werkmeiden, archiefstuk A00625000027

geacht haar stand te allen tijden voor ogen te houden. “Indien er moght worden gedacht dat voor Marie of het andere kind er iets nodig was daar ik niet voor gezorgd had dat het mij dadelijk zal worden gevraagd en indien ik het nuttig en noodig oordeel en soms het toch moght vergeten dat het mij dan dadelijk herinnerd zal worden om er voor te zorgen.⁴⁴”, was bijvoorbeeld één van Emma’s gouden regels. Daaruit blijkt dat Emma van haar dienstboden eiste dat zij niet alleen deden wat hen werd opgedragen, maar dat zij zelfs meedachten over de planning van het huishouden.

Een huis met meerdere werknemers vergde meer planning en organisatie dan een simpel huishouden met één of twee meiden. Dat bleek ook uit de briefjes met planningen voor het verschillende personeel die Emma achterliet. Een grote huishouding wisselde vaker van personeel en schiep automatisch meer afstand tussen werkgever en werknemer. Schiotling riep op tot medelijden en vriendelijkheid jegens de dienstboden, die het toch al zo zwaar hadden vanwege hun lage afkomst. Het is moeilijk na te gaan hoe Emma Boissevain zich in de praktijk tegen haar dienstboden opstelde, maar uit het bevolkingsregister blijkt wel dat zij in de tijd dat zij op de Keizersgracht woonde niet extreem veel dienstmeisjes: slechts zeven in totaal⁴⁵. De langste bekende dienst van een meisje is meer dan drie jaar: Agatha Brandenburg kwam in 1852 uit Delft en vertrok pas in 1855 naar Overflakkee, wat doet vermoeden dat zij stopte met dienen. Emma had bovendien twee zusjes (of nichtjes) in dienst, Maragretha en Henriëtte Beuneman. Blijkbaar was Emma zo’n goede werkgever dat Maragretha Henriëtte aanraadde ook bij de Boissevains te komen. Andersom was Emma blijkbaar zo tevreden met Maragretha dat zij ook familieleden in huis wilde halen.⁴⁶

Als Emma een goede werkgever was, kwam dat misschien doordat zij duidelijk was over haar verwachtingen ten opzichte van haar dienstmeisjes. In een briefje met haar verwachtingen voor de dienstbode/kindermeid schreef ze als twaalfde punt het volgende: “[Verwacht wordt] dat de gehele dag met vlijt hen mijnen diensten zal worden besteed Maar als de kinderen in bed zijn dat zij dan die uren voor haarzelve besteede. De tijd wanneer Marie of het andere kind slaapt of bij mij spelen of op de kinderkamer zoet zijn dat zij dan altijd de ledige oogenblikken met breije voor mij zal besteede”.⁴⁷ Oftewel, overdag waren alle uren voor Mevrouw, ook als er wat vrije uurtjes ontstonden. De avonden waren echter vrij en mochten besteed worden zoals de dienstbode dat zelf wilde. Daarmee gaf Emma er

⁴⁴ Stadsarchief Amsterdam, familie-archief Boissevain (archief 394), collectie 234: Instructies voor dienstboden en werkmeiden, archiefstuk A00625000027

⁴⁵ Zie noot 41

⁴⁶ Bevolkingsregister Amsterdam, gegevens voor het adres Keizersgracht 329

⁴⁷ Stadsarchief Amsterdam, familie-archief Boissevain (archief 394), collectie 234: Instructies voor dienstboden en werkmeiden, archiefstuk A00625000027

blijk van dat zij de grenzen kende van wat zij kon verwachten van haar dienstboden; dat zij niet altijd afroepbaar waren, maar ook rust en tijd voor zichzelf nodig hadden. Ze waarschuwde ook dat de dienstboden op elkaar moeten letten, zodat iedereen zijn werk goed kon verrichten. Dat zijn tekenen dat Emma haar dienstboden serieus nam, of in zekere zin zelfs benaderde zoals Elise Schiotling voorschreef: als een moeder die zorgt voor haar kinderen, hun rechten serieus nam en ze berispte indien nodig.

Pietje Willemse: “Dienen is ook maar dienen”

Hoe de dienstbodes van Emma Boissevain haar als werkgever ervaren hebben, is niet bekend. In de tijd dat Emma Boissevain in Amsterdam woonde en dienstbode hield, werd echter wel een en ander geschreven door een dienstbode uit een vergelijkbare familie, Pietje Willemse. Zij was een Zeeuwse dienstbode die in Amsterdam diende bij verschillende gezinnen. Dankzij de brieven die zij aan haar beste vriendin Maatje in Zeeland schreef, valt er een kijkje te nemen in de belevingswereld van een dienstbode. Pietje diende in de drie jaar dat zij in Amsterdam woonde bij drie families: een handelaarsfamilie op de Herengracht; de notarisfamilie Baak op de Keizersgracht en de familie Knuttel, ook op de Keizersgracht. Ze begon op de Herengracht, bij een weduwnaar met een huishoudster. Dit was een rijke familie, schreef ze: “Ik heb nogal een goede dienst getroffen en dat is veel waard.”⁴⁸

Die goede dienst bestond er vooral uit dat ze vriendelijk behandeld werd en dat de werkgevers haar af en toe vrij gaven om iets voor zichzelf te doen. “De Jufvrouw is vandaag uit eten met de kinderen en zeide ‘Pietje, nu moet Gij uw Vader bij uw nemen om te eten en dan den gehelen dag en moet uw lekker melk koken van avond, dan heb gij een gezellige avond met uw beidjes’. En dat heb ik nu gedaan.”⁴⁹ Deze gunst van de huishoudster geeft aan dat er een zekere mate van betrokkenheid geweest moet zijn tussen Pietje en de huishoudster. Niet alleen wist de Jufvrouw dat Pietje een goede band met haar vader had, maar haar vader (die in Amsterdam bij Pietjes zus inwoonde) mocht zelfs langskomen in het huis.

Dat Pietje haar privéleven in huis mocht halen, is niet in lijn met Schiotling, die juist waarschuwde de dienstbode zo veel mogelijk verwijderd te houden van haar ‘dikwijls hoogst onbeschaafde verwanten’.⁵⁰ Anderzijds stond Schiotling ook zedelijkheid en fatsoen voor, en zou je kunnen zeggen dat een goede band tussen vader en dochter in een grote, vreemde stad

⁴⁸ Ibidem, p. 43

⁴⁹ Ibidem, p. 43

⁵⁰ Schiotling, *De behandeling van dienstbaren*, p. 59

juist door de werkgeefster aangemoedigd zou moeten worden. Pietje voelde zich namelijk niet zo thuis in Amsterdam, waar ze gek werd van al ‘die hollandshe kak en lawaai’.⁵¹

Hoewel Pietje het blijkbaar naar haar zin had in haar dienst, ging ze snel over naar een tweede dienst, bij notaris Baak op de Keizersgracht, waar ook de Boissevains woonden. Het was een rijke dienst met maar liefst vier dienstbodes, maar Pietje klaagde vooral over de chaos in het huishouden en de weinig betrouwbare mevrouw, die verre van de perfecte werkgever was: “De drukte laat ik nog daar, maar [het is] een ongestadige Mevrouw die zich verschrikkelijk te buiten gaat aan de drank. Zij is meest alle avonden sik [dronken] en als zij dan iets vinden kan haar niet aanstaat dat krijg die er over, maar het is andersom, dat het humeur eens Goed, dan tracteert zij ons op brandewijn met suiker, dus wat is dat nu voor een leven, zoo ongestadig.”⁵² Het waren niet de reprimandes van haar werkgever die haar dwars zaten, maar het gebrek aan structuur en stabiliteit in het werk. Tegenover de reprimandes stonden weliswaar traktaties en fooien, maar de onduidelijkheid over wat zij kon verwachten van haar werkgever wogen blijkbaar zwaarder. Vandaar dat ze, ondanks een recente opslag van tien gulden, besloot om weg te gaan bij deze ‘verschrikkelijke dienst’.

Uiteindelijk belandde ze bij haar laatste dienst, telgen van de welvarende en oude patriciaatsfamilie Knuttel, die net als de andere families op de Amsterdamse gracht woonde. De Knuttels waren een echtpaar op leeftijd. Pietje sprak met enige genegenheid over hen, twee ‘oude boommetjes bij mekaar’⁵³. Ze moest hard werken, maar in het gezin heersten regelmaat en duidelijkheid, en ‘de dag om is eer ik het weet’.⁵⁴ De Knuttels deden niet aan traktaties of grote fooien en de regels waren strikter dan bij haar andere werkgevers. In de tijd dat Pietje diende bij de Knuttels was er bijvoorbeeld sprake van dat Pietjes moeder, die nog in Zeeland woonde, bij haar op bezoek zou komen. Pietje ried haar dat ten strengste af, hoewel zij haar graag weer had willen zien. “Maar”, zo schreef ze “moet het Goede mens hier blijven? Als men dienstbaar is kunnen wij dat toch niet hebben en daar zijn het hier ook geen menshe na”.⁵⁵

Toch was het misschien juist die strengheid die ze waardeerde aan die ‘menshe’. Pietje kreeg goed betaald, haar werktijden waren duidelijk en verder was er weinig bemoeienis met het privéleven van de Knuttels. Pietje trok op met het andere personeel, de andere dienstboden en bijvoorbeeld de tuinman van het buitenhuis in Driebergen, waar de familie de zomers

⁵¹ Willemse, P. (Blikman-Ruiterkamp B, samenstelling) – ‘Achtingswaardige vriendin’. *Drieënvijftig brieven van een dienstbode uit Tholen*. (zp 2000), p. 45

⁵² Willemse, ‘Achtingswaardige vriendin’, p. 58

⁵³ Ibidem, p. 71

⁵⁴ Ibidem, p. 71

⁵⁵ Willemse, ‘Achtingswaardige vriendin’, p. 73

doorbracht. Het dienen zelf zag ze als een lot waar in zij moest berusten, maar dat bij een goede werkgever wel mee viel: ‘Maar het is in alle opzichten dienen, maar als men maar gezin is, dan heeft het zijn lief ook weer, want getrouw te zijn zonder veruitzicht, zoo als er hier eene heele boel zijn, dat is ook niet alles want hier in Amsterdam hoor je wat’, schreef ze.⁵⁶

Je zou zeggen dat Pietjes beschrijving van haar eigen leven en de relatie met haar dienstboden lijkt op het ideaal dat Van Meerten schetst van de ideale dienstbode (en toevallig naamgenote) Pietje, die telkens weer benadrukt dat het dienende leven zo slecht nog niet was: ‘Ik heb niet veel te zeggen en niet veel te klagen. Ik heb goed vol, kostelijk eten en eene beste huur; waarom zou ik niet te vreden zijn? (...) Ik moet, ja, zwaar werken, en het is vroeg op en laat naar bed, dat is waar; maar die uren dat ik te bed lig, heb ik terdege rust, en ik beloof u dat ik wat goed slaap’.⁵⁷ De ideale Pietje is een fictief karakter uit de Almanak, een voorbeeld voor alle dienstboden. Pietje Willemse schreef de brieven aan haar vriendin Maatje, niet met het idee dat die brieven ooit door iemand anders dan Maatje gelezen zouden worden. Juist omdat Pietje haar brieven niet met het oog op publicatie schreef, is ze een goed praktijkvoorbeeld. Ze had geen belang bij zich beter voordoen dan ze was, want haar vriendin Maatje was juist degene bij wie ze haar hard uitstortte en soms juist steen en been klaagde over haar leven.

Uit haar brieven blijkt dat Pietje haar plek kende, hard werkte en zich niet te veel in liet met vreemden en vrijers. Ze hield zich afzijdig van het werkgeversgezin en trok in plaats daarvan liever op met de huisbewoners van haar eigen stand. Dat kon ook, want haar werkgevers (met uitzondering van de dronken notarisvrouw), voldeden eveneens aan de door Schiotling en Van Meerten gestelde criteria voor een goede werkgever. Zij waren vriendelijk, gaven Pietje voldoende vrije dagen en waren duidelijk over haar werkzaamheden. Net als de Boissevains hielden ze zich niet te veel bezig met hun werknemers, maar zorgden ze er wel voor dat de werkomstandigheden goed waren.

Een werkrelatie van wederzijdse afstandelijkheid en standsbesef, maar met vriendelijk en beleefde communicatie, leek dus de basis te zijn voor een goede relatie; zowel Pietje als Emma Boissevain bemoeide zich niet te veel met haar respectievelijk werkgever en dienstbodes, maar gedroegen zich wel netjes en vriendelijk. Ze kenden hun rol en de daarbij behorende rechten en plichten. De regels van het spel kennen en kunnen toepassen lijkt dus een belangrijk criterium geweest te zijn voor een harmonieuze verhouding tussen dienstbode

⁵⁶ Ibidem, p. 59

⁵⁷ Van Meerten, *Almanak voor dienstboden*, p. 31

en werkgever. In het volgende hoofdstuk behandel ik een parodieboek dat werd uitgegeven in 1858, waaruit het belang van 'de regels' kennen nog meer blijkt.

Dienstboden, de ergste plaag des levens

Dienstboden, de ergste plaag des levens werd in 1858 gepubliceerd door Marianne Dielens-Janssen, waarschijnlijk een pseudoniem, met een voorwoord van mr. C. Busman Cornelius, over wie verder weinig te vinden valt. Het boek was een opgetekende levensgeschiedenis van mevrouw Dielens en haar lotgevalen met haar dienstbodes, en geeft een amusante kijk op burgerlijke huisvrouwen en de manier waarop zij met dienstboden omgingen. Het boek past in het rijtje van de adviesboeken, in de zin dat het een soort anti-adviesboek is. Waar Van Meerten en Schiotling voorschrijven hoe het wel moet, laat *Dienstboden de ergste plaag des levens* juist zien waarom huisvrouwen zo vaak problemen hebben met hun personeel.

Marianne Jansen is de omhoog gevallen dochter van een steenkolenboer ('groothandelaar') die door haar huwelijk met de zakenman Karel Dielens serieus genomen probeert te worden als burgerdame. Gedurende haar leven krijgt zij te kampen met onwillige dienstbodes, die zij vaak na een paar weken ontslaat omdat ze niet aan haar eisen voldoen. Uit het boek wordt duidelijk dat Marianne heel goed weet wat zij van een dienstbode eist, maar niet zo goed weet wat haar plichten zijn als werkgever.

Het boek moet populair geweest zijn, want in diverse kranten wordt geadverteerd. "Voor liefhebbers van lagchen en ware humor" staat er in *Algemeen Handelsblad* in januari 1863.⁵⁸ Tussen 1858 en 1865 wordt er in grote kranten in Rotterdam, Haarlem, Amsterdam en Utrecht met dezelfde tekst regelmatig geadverteerd. Het motto van het boek is "Hier achte niemand vreemt dat wij te voorschijn brengen / het diepste vrou geheim tot aan de keukendingen".⁵⁹ In het *Nieuw Amsterdamsch Handels en Effectenblad* wordt er een recensie van het boek gegeven, waarin het een 'onontbeerlijk handboek' wordt genoemd voor huisvrouwen.⁶⁰ Die recensie suggereert dat het boek paste in de belevingswereld van burgers, en dat het boek populair geweest moet zijn. Dat blijkt ook uit de reacties op het boek, die ik later zal bespreken.

In het werk, dat bijna 600 pagina's beslaat, worden allerlei kwesties aan de kaak gesteld met betrekking tot het houden van dienstboden. In verschillende anekdotes worden verschillende typen dienstboden besproken, de één nog minder geschikt dan de ander. Mevrouw Dielens vindt in elke dienstbode wel een onhebbelijkheid die er uiteindelijk toe

⁵⁸ Nieuwe Amsterdamsche Courant, Algemeen Handelsblad, 05-01-1863, p. 5

⁵⁹ Zie advertentie in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 13-12-1858, p. 4

⁶⁰ *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad*, 05-12-1858, p. 4

leidt dat ze haar (of hem) ontslaat. Geen enkele dienstbode is goed genoeg, maar wat allengs duidelijker wordt is dat het mevrouw Dielens niet zo zeer gaat om de hulp in de huishouding, als wel om de statusverhoging die gepaard gaat met het houden van dienstboden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit haar vastberadenheid om een mannelijke dienstbode in dienst te nemen. Dielens wil graag een mannelijke dienstbode, omdat dat chiquer staat dan een vrouwelijke dienstbode. Vooral als de dienstbode in kwestie ook nog in livrei gekleed gaat, en speciaal aangenomen wordt om de deur open te doen.

Als Dielens na lang zeuren bij haar man dan een mannelijke bediende in livrei gekregen heeft, is ze echter niet bereid om aan de daarbij behorende verplichtingen te voldoen. Wanneer Arie de livreiknecht bijvoorbeeld zijn eigen broodjes bestelt bij de bakker, wordt mevrouw Dielens boos. “Hij bestelde ze voor mijn rekening bij den bakker, en als ik hem zeide dat dit niet te pas kwam, en dat hij van hetzelfde brood kon eten als de meiden, kreeg ik ten antwoord dat het gebruik medebragt, dat een huisknecht, die als hij liverei droeg, precies hetzelfde at als mijnheer en mevrouw. Ik mogt hier knorrig om kijken, ik kon er niets tegen doen; want ik diende mij wel naar de gebruiken, die andere menschen voor hun livreiknechts hebben ingevoerd, te schikken. Doch ik geloof nooit dat die zoover gingen als de kerel mij wel zou willen doen gelooven.”⁶¹

Het probleem van de tegengestelde verwachtingen treedt ook op bij andere dienstboden. Mevrouw Dielens verwacht heel veel van haar dienstboden, maar weet eigenlijk niet zo goed hoe zij haar eigen rol moet vormgeven. Liefst wil Dielens een perfecte dienstbode, die altijd vlijtig werkt, nooit steelt, netjes is opgevoed, haar met het gepaste respect bejegend en die bovendien discreet is, nooit haar mond voorbij praat aan de burens. In de praktijk is er altijd wel iets mis met haar dienstbodes.

De Overijsselse Hanna werkt als een paard, maar weigert mevrouw Dielens met het respect te behandelen dat zij verwacht. Voor de lezers is dat logisch, want tussen de regels door wordt duidelijk dat mevrouw Dielens de huisvlijt van Hanna niet op de goede manier beloont. De boerse meid Hanna is bijvoorbeeld zo ijverig, dat zij het hele huishouden in een paar uur gedaan heeft: "Dikwijls geraakte ik er over in verlegenheid", schrijft Marianne, “en moest haar het een of ander te doen geven, waar ik anders niet aan zou gedacht hebben, zoo spoedig dat zij het gewone werk afgedaan. Het spreekt van zelf, dat ik altijd de eene of andere bezigheid uitvond; want ik heb de gewoonte niet, de meiden haar huur te betalen voor niet-met-al, en haar den tijd in ledigheid te laten verslijten, of te dulden dat zij den ganschen avond

⁶¹ Dielens, geb. Jansen, M., *Dienstboden de ergste plaag des levens*. Deel 1 (Amsterdam 1858), p. 289-290

met naaien voor zich zelve zoek brengen.⁶² Mevrouw Dielens had misschien veel baat gehad bij de wijze raad van Elise Schiotling, die haar lezers er continu aan herinnerde dat niets menselijks de dienstboden vreemd is, en ook zij moeheid en een slecht humeur kennen. Waar Schiotling werkgevers oproept om rekening te houden met de zwakheid van hun dienstboden, is mevrouw Dielens juist op zoek naar de uitzondering op de regel, de perfecte dienstbode die geen enkele mankement vertoont.

Telkens als mevrouw Dielens zo'n perfecte dienstbode gevonden lijkt te hebben, treedt er helaas toch weer een euvel op. Zij praten mevrouw Dielens bijvoorbeeld meer naar de mond dan de Overijsselse Hannah, maar bezorgen haar weer andere problemen. Met de mooie Sientje kan Dielens bijvoorbeeld goede sier maken, maar zij kleedt zich boven haar stand en is te druk met haar vrijers om hard te werken. Sientje is dan wel veel mooier dan de lompe Hannah, maar "Toch was het in geen deele aangenaam, ieder keer dat de deur opengedaan worde moest, de meid een half uur lang op de stoep of in den gang te hebben, met den eenen of andere vrijer fluisterende en lachende."⁶³ Bovendien steelt Sientje mevrouw Dielens beste vlees om weg te geven aan charmante soldaten.

De domme Dientje, die Sientje opvolgt, kent wel haar plek, maar praat met de hele buurt over de ongevallen in het huis. Als Marianne en Karel weer eens ruzie hebben gehad, gaat Dientje onmiddellijk roddelen bij de burens, "(...) en eer er een half uur verstreken was, liep het gerucht aan den Amstel en bij den hoek van de Utrechtsche staat 'dat er weder wat te doen was geweest bij de Dielens.'⁶⁴ Zo zijn er allerlei problemen en conflicten, die volgens Dielens veroorzaakt worden door die luie en lompe dienstboden, 'de ergste plaag des levens'. Voor de lezer lijkt het er echter op dat niet de dienstboden het probleem zijn, maar de pretentieuze en naïeve mevrouw Dielens, die te veel van haar dienstboden verwacht.

Advies en verwachting

In het boek speelt haar man, makelaar Karel Dielens, de rol van de vermanende echtgenoot. Marianne voelt dat zij met hem boven haar stand is getrouwd, zelfs als Karel Dielens niet uit een oude familie komt. Haar vader is nog maar net rijk geworden, en Karel komt uit een wat rijkere familie. Hij lijkt beter te weten wat hij met het personeel moet aanvangen, en geeft Marianne dikwijls advies over haar dienstbodes. Dat krenkt Marianne, die graag voor goede huisvrouw wordt aangezien:

⁶² Dielens, *Dienstboden de ergste plaag des levens*, deel I, p. 99

⁶³ Ibidem, deel II, p. 141

⁶⁴ Ibidem, deel II, p. 88

"Hij zeide, dat het mijn pligt was, haar nu ook goed te behandelen, en haar het huis niet tegen te maken door haar half dood te laten werken, zoals ik scheen te doen. Natuurlijk voelde ik mij in mijn waardigheid als vrouw gekrenkt en verweet hem zijn onbeschaamdheid; doch zeide dat ik voort zou gaan geduld met hem te gebruiken, want dat hij eigenlijk niet meer dan een kind was. Ik vroeg hem, hoe het mogelijk was, dat hij zich inbeelden kon dat het nette uitzien van het huis alleen aan de zorgen van Hanna was toe te schrijven, en hoeveel werk hij wel dacht dat zij gedaan zou hebben, als ik haar niet altijd in het oog had gehouden. Had hij dan nog nooit het spreekwoord gehoord: het oog van den meester maakt het paard vet."⁶⁵

Waar Marianne in het boek fungeert als boze werkgeefster, vertegenwoordigt Karel de ideale werkgever. Hij herinnert haar aan haar plichten jegens de dienstboden, en raadt haar net als Elise Schiotling aan om vriendelijk te zijn tegen haar dienstbodes en vooral niet te veel uit de hoogte te doen. Marianne kan niet geloven dat ze dienstboden onder controle kan houden met vriendelijkheid en verkiest telkens haar eigen aanpak boven de zijne, met als gevolg dat zij elke paar maanden moet wisselen van dienstbode. Zoals Elise Schiotling haar lezers in *De behandeling van dierbaren* maant om medelijden te hebben met hun werknemers, probeert Karel meerdere malen om Marianne te doen inzien dat de relatie tussen dienstboden en werkgevers niet eenzijdig is. "Gij schijnt te menen, dat de betaling der huur de eenige verplichting is, welke op een meesteres ten overstaan harer meiden rust. Gij vergeet dat uw dak ook het hare is, en neemt er al de goede eigenschappen voor haar van weg, ja maakt het tot een gevangenis, waar zij geen vrienden te zien krijgen, en altijd slaafs en hard moeten arbeiden."⁶⁶

Marianne gebruikt de dienstboden als een manier om haar status in de wereld te bevestigen, om te bewijzen dat zij haar stand waard is. Ze wil meerdere dienstboden, zelfs als haar huis nauwelijks groot genoeg is om meerdere boden werk te bieden. Met meerdere dienstboden zou ze voorname lijken. Ondanks het feit dat ze het zich nauwelijks kan veroorloven, huurt ze daarom bijvoorbeeld een 12-jarig knechtje in, dat in een linnen jas moest rondlopen: "Als hij dan de deur opendeed zou het onzen bezoekers schijnen alsof wij er een livreibediende op na hielden."⁶⁷

Het probleem waar Marianne vooral mee te maken heeft, is dat zij niet serieus genomen wordt door haar personeel en haar omgeving. Op een dag luistert ze een gesprek af tussen haar dienstmeid Dientje en de dienstmeid van de burens, waarin die buurmeid zegt: "...mijn

⁶⁵ Dielens, *Dienstboden de ergste plaag des leven, deel I* p. 100

⁶⁶ Ibidem deel I, p. 112

⁶⁷ Ibidem deel II, p. 186

mevrouw seit altijd dat sij wel kan sien dat die Dielens en sijne vrouw maar kleine burgerluidjes zij...op de beurs moet der man feul wind hebben...maar wind kan nou iedereen maken."⁶⁸ De Dielens doen zich wel voor als rijke burgers in de grachtengordel, maar blijkbaar zien haar burens haar nog steeds als kleine burgerlieden. Juist omdat haar status als fatsoenlijke burgerdame niet voor iedereen als voldongen feit wordt beschouwd, probeert Marianne extra hard om *nog* voornamer te lijken en elke twijfel weg te nemen.

Uiteindelijk gaan de zaken beter, en verhuizen Marianne en Karel naar een huis in de bocht van de Herengracht. Marianne klaagt dat zij de druk van het nieuwe, grotere huishouden niet aan kan en eist extra personeel, waarop haar man zegt: "'Ik kan niet zeggen dat ik daar veel van bespeur. Gij zit den ganschen dag voor de ramen der zijkamer, opdat de voorbijgangers zoo daar bij toeval kennissen onder loopen, zouden zien dat wij in een huis met een dubbele stoep in de bogt van de Heerengracht wonen."⁶⁹

Het boek heeft een morele ondertoon. Marianne Dielens wordt steeds wanhopiger in haar zucht naar status en respect van zowel haar burens als personeel. Haar man waarschuwt haar meerdere keren dat zij boven hun stand leven en dat zij zich niet zo veel dienstboden kunnen veroorloven: "De maatschappij berust tegenwoordig zoodanig op hoogmoed, ijdelheid en pronkzucht, dat het voorname doel der fatsoenlijke wereld is: den buurman te misleiden, door hem te doen gelooven dat men tweemaal zo rijk is als werkelijk het geval, is en de achting der wereld door valsch vertoon te verwerven. Dat geeft bittere gevolgen, Marianne! Ik zelf ondervind het, helaas! maar al te zeer."⁷⁰

In tien jaar tijd is Marianne van één naar maar liefst negen dienstboden gegaan, in de hoop steeds chiquer te lijken. Uiteindelijk kan het gezin de manier van leven dan ook niet meer veroorloven, en Karel ziet zich gedwongen om acht van de negen dienstboden te ontslaan en te verhuizen naar een bovenhuis buiten de grachtengordel. De arme Marianne is ontdaan van haar eer. De boodschap van het boek is duidelijk: hoogmoed komt voor de val, en omhoog gevallen burgervrouwen doen er goed aan hun stand en plek te kennen. Waar Schiotling en Van Meerten niet specificeren welk lezerspubliek zij voor ogen hebben, maakt de schrijver van *Dienstboden de ergste plaag des levens* wel duidelijk uit welke sociale groep de slechte werkgevers afkomstig zijn: de omhoog gevallen nieuwe rijken.

Volgens *Dienstboden ergste plaag des levens* zijn het juist die ijdele, nieuwe groep rijken, die het probleem vormen. Zij willen wel de lusten van de gezeten burgerij; het aanzien,

⁶⁸ Dielens, *Dienstboden de ergste plaag des levens*. Deel II, p. 89, 90

⁶⁹ Ibidem deel II, p. 259

⁷⁰ Ibidem, deel II, p. 342-343

het geld, het respect en de levensstijl, maar snappen niet dat met aanzien ook verantwoordelijkheid gepaard gaat. Dat dienstboden ook recht hebben op goede betaling, voldoende rust en een menselijke behandeling, zoals Elise Schiotling vier jaar na de publicatie van *Dienstboden de ergste plaag des levens* ook benadrukt.

Het dienstbodenconflict

Dienstboden, de ergste plaag des levens raakte blijkbaar een gevoelige snaar. Hoewel de ironische toon van het boek vrij duidelijk is, werd het boek blijkens de reacties erop door sommige dienstbodes opgevat als een persoonlijke aanklacht. Dat is niet heel verwonderlijk, want het zou niet de eerste keer zijn dat de dienstbodes de schuld kregen van onrust in huis. In *Luiden van een andere beweging* bespreekt Jannie Poelstra uitgebreid hoe dienstboden vaak werden gezien als een onzedelijke klasse die niet voldoende werden opgevoed om in een burgergezin te dienen. Er waren allerlei plannen om dienstboden meer onderwijs en opvoeding te geven, zodat zij de burgerklasse beter van dienst konden zijn.

Het boek bracht heel wat reacties teweeg. Zowel dienstbodes als werkgevers leken zich te herkennen in het verhaal. Tijdschrift *De Nederlandsche Spectator*, een van de meeste toonaangevende, zo niet het meest toonaangevende Nederlandse literaire tijdschrift, vermeldde dat er een stormvloed van reacties was na bespreking van het boek in dat tijdschrift. “Op sommige dagen, geleek het bureau van den hoofd-redacteur van den *Nederlandschen Specator*, eerder op een huur- en verhuurkantoor voor dienstboden, dan op het heiligdom, waartoe het niet-letterkundige publiek zelden toegang zoekt’, schrijft redacteur de Oude Heer Smits.⁷¹ De dienstbodes waren vooral verontwaardigd omdat zij de schuld kregen van het conflict tussen dienstbode en werkgever. “Dat is de dank, die men krijgt, als men zijn heele leven van kindsbeen af aan, als met het hoofd op een slijpsteen gelegen heeft, om zich naar die menschen te schikken – dat zoon’n hongerige schrijver, die welligt zijn eigene schoenen smeert, je uitmaakt voor al wat leelijk is!’, kwam één dienstbode verontwaardigd aan hoofdredacteur Smits vertellen.⁷² Blijkbaar ontging de ironische toon van het boek hen.

Een dienstbode, ‘Aaltje de vlijtige dienstmeid’, kreeg de ruimte om te reageren in het blad. In haar *Meneren en mevrouwen, de ergste plaag des levens*, schrijft dienstbode Aaltje over een gezin vergelijkbaar met dat van Marianne Jansen, waar het volgens haar ging als overal: "Hoe minder vleesch in de soep, hoe meer lawaai men maakte over het koken. Hoe

⁷¹ Smits, ‘De dienstbode de ergste plaag des levens’, in: *Nederlandsche Spectator* (1858) 189-190, p. 189

⁷² Smits, ‘De dienstbode de ergste plaag des levens’, p. 189

platter de beurs, hoe opgeblazener het hart.”⁷³ Zoals in *Dienstboden de ergste plaag* de dienstboden beschreven werden, beschreef Aaltje de verschillende soorten mevrouwen. De wijze mevrouw (‘trottsch als eene gelardeerde kip’), en die ‘in de huiskamer, zoo zacht als fluweel is, en alleen haar klauwen laat zien onder haar minderen’. Deze mevrouw bemoeide zich met alles en zag er op toe dat de dienstbode geen enkele fout maakte of praatte met de meid van de bureu.

Volgens Aaltje was dit type werkgever de mening toegedaan dat ‘men hen alleen door strengheid kan regeeren en den vrede in huis bewaren’. Dat Aaltje het met deze aanpak niet eens was, is evident.⁷⁴ Toch was deze werkgever niet zo erg als ‘de onnoozele mevrouw’, de grootste plaag des dienstboden. Dit is de vrouw die ‘te grootsch is opgevoed om eenig verstand van eene huishouding te hebben, en toch te weinig geld heeft, om alles aan haar dienstbode over te laten ...’.⁷⁵ Deze vrouw wilde graag op grote voet leven, maar had te weinig geld om ruim te wonen, dagelijks warm te eten en soms zelfs om het loon van haar dienstbode op tijd te betalen. De frustraties daarover reageerde ze af op de dienstbode, door haar de schuld te geven van het ruimtegebrek in huis als er visite was (bijvoorbeeld als er een kledingbak zichtbaar was onder de sofa).

Aaltje geeft meer voorbeelden waaruit blijkt dat het grootste probleem van werkgevers was dat ‘omdat zij de tering niet naar de nering weet te zetten, er zoo’n droevig spel van maakt’.⁷⁶ Als Aaltjes stuk representatief was voor de reacties die de Oude Heer Smit binnenkreeg op zijn stuk over *Dienstboden de ergste plaag des levens*, lijkt het erop dat de houding van werkgevers voor onvrede zorgde onder dienstbodes, en belangrijker, dat zij de oorzaak van die houding vooral neerlegden bij het gebrek aan opvoeding onder werkgevers. Volgens Aaltje waren de slechte werkgevers vrouwen die te veel verwachtten, maar zelf niet aan hun plicht als werkgever voldeden, zoals tijdige uitbetaling van loon. Gebrek aan duidelijkheid en gebrek aan respect was volgens Aaltje in elk geval de belangrijkste reden voor ontevredenheid onder dienstboden. Dat is in overeenstemming met wat Pietje Willemse in dezelfde tijd schreef aan haar vriendin Maatje. Ook zij klaagde vooral over werkgevers die onduidelijke of te hoge verwachtingen van haar hadden.

⁷³ ‘Meneren en mevrouwen de ergste plaag des levens. Door eene nicht van Aaltje, de zuinige keukenmeid’, in *De Nederlandsche Spectator* (Rotterdam en Arnhem 1858) 193-202, p. 194

⁷⁴ ‘Mevrouwen en meneeren de ergste plaag des levens’, p. 190

⁷⁵ *Ibidem*, p. 193

⁷⁶ *Ibidem*, p. 193

Conclusie

De reactie van Aaltje de vlijtige keukenmeid, de brieven van Pietje Willemse, de instructies van Emma Boissevain en de parodie op de omhooggevallen burgerdame Marianne Dielens, zeggen ons iets over de relatie tussen dienstboden en werkgevers, maar wat? In elk geval twee dingen. Ten eerste laten zij zien dat de relatie tussen dienstboden soms moeizaam, en soms juist op rolletjes liep. Dat is een voor de hand liggende conclusie, gebaseerd op het feit dat zowel de bronnen van Pietje Willemse als die van Emma Boissevain weinig aanleiding geven te denken dat er bij hen sprake van ernstige conflicten of ontevredenheid. Andere bronnen wekken juist wel het idee dat er onvrede heerste onder dienstboden en werkgevers. Het verschijnen van twee adviesboeken, één voor dienstboden en één voor werkgevers; de publicatie van *Dienstboden de ergste plaag des levens* en de reactie daarop in de *Nederlandsche Spectator*, doen juist vermoeden dat er in de jaren 1840 tot 1860 wel degelijk onrust was in veel huishoudingen.

Ik zou willen opperen dat die onrust te maken had met demografische veranderingen in de burgermaatschappij. Halverwege de negentiende eeuw konden steeds meer huishoudingen zich een dienstbode veroorloven, zo blijkt uit de belastingsstatistieken. Het houden van personeel is echter meer dan een economische aangelegenheid. Met personeel komt ook verplichting en verantwoordelijkheid, en dat laatste werd blijkbaar niet door iedere werkgever voldoende beseft. Misschien kwam deze onwetendheid voort uit gebrekkige kennis, of, zoals *Dienstboden de ergste plaag des levens* suggereert, uit een soort naïeve arrogantie van de ‘nieuwe rijken’. In ieder geval was er wel behoefte aan een handleiding voor de omgang met personeel, getuige de publicatie van de boeken van Van Meerten-Schilpenoort en Schiotling.

In hun boeken wordt een beeld geschept van de relatie tussen dienstboden en werkgevers als een zeer patriarchale (matriarchale): de dienstboden worden voorgesteld als afhankelijk en ‘zwak’, terwijl de werkgever wordt voorgesteld als een verantwoordelijke vader/moeder, die de dienstbode moet opvoeden en beleren. Poelstra suggereert dat deze verhouding in de praktijk niet werkte, omdat vrouwen niet duidelijk de rol van matriarch op zich konden nemen door hun onbestemde positie. Ik zou Poelstra’s verklaring willen loskoppelen van sekse of het opkomende feminisme, en in plaats daarvan willen stellen dat de

onrust in huishoudingen te maken had met een gebrek aan kennis van omgangsnormen en ervaring die van huis uit werd meegegeven.⁷⁷

De nieuwe burgerij kon zich financieel gezien wel een dienstbode veroorloven, en mensen die snel rijk werden konden zelfs, zoals de Dielens, een huis krijgen in de bocht van de Herengracht met negen bedienden, maar de burens herkenden hen nog steeds als ‘kleine burgerluidjes’. De frustratie daarover, in combinatie met de drang er bij te willen horen, leidde mijns inziens tot conflicten tussen werkgevers en werknemers, omdat de werkgevers hele andere verwachtingen hadden dan de dienstboden.

Het houden van dienstboden was immers zowel een interne als een externe kwestie. Extern verschaften dienstboden status en aanzien: hoe meer dienstboden een gezin hield, hoe rijker zij waren; en hoe trouwer de dienstboden waren, hoe meer aanzien de werkgever kreeg. Anderzijds was het houden van dienstboden natuurlijk vooral een interne, huishoudelijke aangelegenheid, waarbij de werkgever niet alleen rechten had, maar ook plichten, zoals de plicht om zijn personeel goed te betalen, te verzorgen en met respect te behandelen.

Uit de boeken van Schiotling en Van Meerten blijkt dat duidelijkheid, afstandelijkheid en vriendelijkheid belangrijk waren. De nuance is daarbij ook essentieel: afstandelijkheid moest niet verward worden met desinteresse, en vriendelijkheid niet met het slijten van de standsverschillen. Als een werkgever dat in het oog hield, kon er een harmonieuze relatie bestaan tussen de twee. Het lijkt er op dat het voor de gezeten burgerij makkelijker was om die patriarchaatverhouding te onderhouden, waarschijnlijk omdat zij al generaties lang ervaring hadden met het houden van personeel. Van jongs af aan konden zij de kunst afkijken bij hun ouders, door te leren hoe ze dienstboden moesten behandelen en te zien welke verantwoordelijkheid zij zelf hadden als werkgever.

Voor de nieuwe rijken was dat lastiger, omdat zij geen directe voorbeelden hadden. Het enige dat zij zagen was de externe kant: de trouwe knecht van de burens, die al twintig jaar diende, of de rijke familie bij hen in de straat die wel negen dienstboden hadden. Dat er een bepaalde houding verwacht werd van de werkgever was voor hen wellicht minder zichtbaar. Dat laatste lijkt althans de boodschap te zijn van *Dienstboden de ergste plaag des levens*: nieuwe, opgeklommen burgers moesten leren om realistische verwachtingen te hebben van hun personeel. Pas als beide partijen de regels van het spel kenden en zich er aan hielden, kon er harmonie heersen in het huishouden.

⁷⁷ De Franse socioloog Pierre Bourdieu omschrijft dit als cultureel, sociaal en economisch kapitaal in zijn *La distinction*.

Literatuurlijst

Archiefstukken

Instructies voor dienstboden en werkmeiden (collectie 234) uit het familiearchief Boissevain (archief 394), Stadsarchief Amsterdam

Primaire literatuur

Dielens, geb. Jansen, M., *Dienstboden de ergste plaag des levens*. Twee delen (Amsterdam 1858)

Van Meerten-Schilperoort, A.B., *Almanak voor dienstboden voor het schrikkeljaar 1840* (S.E. van Nooten, Schoonhoven 1839)

Schiotling, E., *Nieuw Werken der Maatschappij: Tot Nut Van 't Algemeen. De behandeling van dienstbaren* (D. Du Mortier en Zoon 1852)

Smits, de Oude Heer (pseudoniem Mark Lindo Prager), 'De dienstboden de ergste plaag des levens', in: *Nederlandsche Spectator* (1858) 189-190

Willemse, P. (Blikman-Ruiterkamp B, samenstelling) – 'Achtingswaardige vriendin'. *Drieënvijftig brieven van een dienstbode uit Tholen*. (zp 2000)

Secundaire literatuur

Bras, H., *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950* (Aksant Amsterdam 2002)

Kees de Bruin, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elite in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980),

Fairchilds, C. *Domestic Enemies. Servants & Their Masters in Old Regime France* (John Hopkins University Press Baltimore 1984)

Henkes, B., Oosterhof, H., *Kaatje, ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (SUN Nijmegen 1985)

Huisman, G. *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland* (Bert Bakker Amsterdam 2000)

Bernard Kruithof, 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860.' In: Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding; bronnen; onderzoek*. (Nijmegen 1983) (tweede, herziene druk), 371-385

Poelstra, J., *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland, 1840-1920* (Het Spinhuis Amsterdam 1996)

Poelstra, J. 'Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand', in *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 02:01 (1981) 45-68

Henkes, B., Oosterhof, H., *Kaatje, ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (SUN Nijmegen 1985)

Vickery, A. 'Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History', in: *The Historical Journal* 36:2 (1993), 383-414

Vries, B. de, *Electoraat en Elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 185-1895* (Amsterdam 1986)